

انجمن اصلاح الافاغنه او د عبدالخالق خلیق ادبی کردار

LITERARY CONTRIBUTION OF ABDUL KHALIQ KHALEEQ TO ANJUMAN-E- ISLAH UL AFAGHANAH

ډاکټر حنیف خلیل *

ABSTRACT: There is no doubt that Anjuman Islahul-Afghanistan (Union for reformation of the Afghans) has played a vital role in the promotion of modern Pashto literature. Introduction of Pashto drama, new genres of modern Pashto poetry, realistic and progressive thoughts are the major contributions of this union. This Anjuman was working under the supervision of Khan Abdul Ghafar Khan and a number of renowned scholars and revolutionary poets were affiliated with this Anjuman.

Abdul Khaliq Khaleeq was one of these scholars and poets, who contributed to various genres and subjects of Pashto literature. Especially in the genres of Drama and poetry, Khaleeq proved himself as a prominent contributor to Pashto language and literature.

This paper deals with all relevant details besides significant poetic role of Abdul Khaliq Khaleeq.

انجمن اصلاح الافاغنه تنظيم سره وابسته د پښتو په ترقي پسندو شاعرانو کښې خلیق صاحب هغه شخصیت دی چې په نثر او نظم دواړو کښې د پښتو ادب لمن پراخه کړې ده او ورسره یې د سیاسي پلیټ فارم ته هم د پښتو د بقا او خورونې وظیفه تر سره کړې ده. خلیق صاحب خپلې دوه سوانح عمری لیکلي دي. یوه په نثر کښې چې په مارچ ۱۹۷۴ء کښې د خلیق صاحب د خپلې اشاعتی ادارې، اداره اشاعت له خوا چاپ شوې. خلیق صاحب د خپل ځان او خاندان په هکله په دغو دواړو سوانح عمریو کښې په تفصیل سره معلومات ورکړي، خو موږ دلته په لنډه توګه د هغه پېژندګلو د همېش خلیل صاحب د "پښتانه لیکوال" په حواله کوو. همېش خلیل لیکي:

* Assistant Prof. NIPS, Quaid-E-Azam University Islamabad.

بیگانہ بھی نہیں رہ سکے۔ درحقیقت انہیں پشتون قوم کی ترقی اور پشتوزبان و ادب کی ترویج کا شروع ہی سے جنون بھتا۔ اسی جنون نے انہیں شعری ادب کی طرف مائل کیا اور اس میدان نے انہیں ملکی سیاست میں دلچسپی لینے سے پر اکایا۔ لیکن سیاست سے انکی دلچسپی ہمیشہ لکھنے لکھانے کی حد تک ہی رہی۔ ایک فنکار یوں بھی عملی انسان کم ہی ہوتا ہے۔ خدائی خدمتگار تحریک کیلئے انہوں نے انقلابی ڈرامے لکھے جو اسٹیج کئے گئے اور کتابی صورت میں چھپتے ہی ضبط کر لئے گئے۔ اس حبرم میں انہیں متعدد بار قید و بند کے مراحل سے گزرنا پڑا لیکن شاید بہت کم لوگ اس حقیقت سے آگاہ ہوں گے کہ آج تک کسی سیاسی جماعت کے رکن نہیں رہے۔ وہ ایک آزاد منش فنکار ہیں۔ خان برادران اور قاضی عطاء اللہ خان مرحوم سے انکے ذاتی مراسم تھے۔ اس طرح اس خطے کے مشہور کیونسٹ رہنما صنوبر حسین کاکا سے بھی ان کی پکی دوستی تھی۔ اور کئی ایک دوسری سیاسی جماعتوں کے لیڈر بھی ان کے حلقہ احباب میں شامل ہیں۔ تاہم خلیق صاحب کی زندگی سے سیاست کو الگ نہیں کیا جاسکتا۔ اگرچہ بنیادی طور پر وہ ادیب اور شاعر ہیں لیکن ان کے ذکر میں سیاست کا تذکرہ ناگزیر ہے۔“ (۲)

خلیق صاحب د انجمن اصلاح الافاغنه د کلیزو انعامی مشاعرو یو نمائنده شاعر و چپی پئے هغه وخت کنبی به یی پئے خیلو ولوله انکېز نظمونو انعامونه هم اخیستل. د انجمن د سیوری لاندې د کال ۱۹۲۷ء د کلیزې جلسې پئے انعامی مشاعرہ کنبی خلیق صاحب ورومبی انعام اخیستی و. خلیق صاحب دغه پس منظر داسی بنی:

”په دې کال کنبې چې موسم و د بهار
اتمانزو کنبې یو اجلاس اوشو شاندار
دا کلیزه وه جلسه د انجمن
علاوه د ډېرو بنو بنو تقریرونو
ډېرو بنو بنو ترانو قومی نظمونو
یوه ډرامه وه په کنبې ډېره خوندوره
د اکبر صاحب تصنیف وه بنکلې غوره

دا تنقید وه پء نظام د حکومت
 او د قام هم پء گنده معاشرت
 بله وه مشاعره پء کبني شانداره
 شاعرانو کره بي شانه مزیداره
 دايي طرحه وه که یاد دې هغه آن شي
 که زلمي چرې پء خپل وطن قربان شي
 د اول، دوئم، دريم نظم د پاره
 انجمن ايښي تمغې وې باوقاره
 ما هم نظم و لېږلي له خپل کلي
 پء دې طرحه مې شعرونه وو ليکلي
 د اول انعام يې زه کرمه حقدار
 چې شعرونه مې پوره وو پء معيار“ (۳)

د دغه مشاعرې انعامي نظم دا دی:

”د سرحد صوبه به هم يو گلستان شي
 که زلمي چرې پء خپل وطن قربان شي
 که زلمو د ازادۍ قدر معلوم کر
 خپل وطن به وربنکاره لکه زندان شي
 پء دې ژوند د غلامۍ به شي پښېمانه
 که حقوق ورته معلوم کل د انسان شي
 چې د خپل وجود اختيار يې پء لاس نه وي
 پء تش نوم به خه امير شي خه به خان شي
 چې پء خپل قرآن عمل کولی نه شي
 فائده خه ده که پء نوم څوک مسلمان شي
 چې اختيار يې د رفتار پء زمکه نه وي
 دغه قام به خه پء خپل وجود شادان شي
 چې د حق اظهار کولی چا ته نه شي

خه پء كار كه علامه د كل جهان شي
 چي امداد د مدارسو د قام نه كړي
 دي كنجوس كه پء دعوى حاتم زمان شي
 يتيمان پښتانه واره سايلان شو
 ناخبر پښتون لا هغسي شادان شي
 كه نواب او لكه پتي وي رنگ يې ورك شه
 چي يې ويني د خوارانو نوش جان شي
 هيخ مشكله آزادي نه ده خليقه
 خو كه (خوك) د اتمانزو پء پل روان شي. (۴)

خليق صاحب د ۲۳ اپريل ۱۹۳۰ء د قصه خوانۍ پء واقعه يو نظم ليكلي دي
 چي پء كښي ئي د انگرېز سامراج پء غاصبانه او ظالمانه نظام او د دغه حكمرانانو
 له خوا پء پښتنو حریت پسندو د ناروا ظلمونو نقشه راښكلې ده. د قصه خوانۍ د ۲۳
 اپريل ۱۹۳۰ء دغه واقعه د برصغير د سياسي تاريخ د يو تور تاريخ باب نشاندهي
 كوي چي د پښتو گڼو شاعرانو پرې نظمو نه ليكلي دي. د دغه واقعي ذكر د ۱۹۳۰ء
 پء واقعاتو كښي خليق صاحب پء خپل منظوم كتاب "زه او زما زمانه" كښي داسي
 كوي:

"درې ويشتم وو د اپرېل وخت د سحر
 چي پوليس حمله آور شو پء دفتر
 له دفتره يې خو كسه گرفتار كړل
 كابلۍ تانې ته سم يې پء تلوار كړل
 پء عوامو كښي يو جوش داسي پيدا شو
 هر سړي له ډېره جوشه سر هوا شو
 پء تانه باندي حمله وكړه هجوم
 چي ظالم كړي ظلم ولي پء مظلوم
 دا زموږ قيديان راپرېږدي ظالمانو
 دا نعرې چغې وهلې عواميانو

پولیس وکرو تیلیفون بالا افسر ته
چې حالات خو له قابو نه شو بهر ته
په یو دم کښې راغله دومره ډېر فوځیان
چې یې سر معلومېده شو نه پایان
د راتلو سره یې جوړ کړو ډزه هار
د گولو باران راکښې شو په بازار
په کښې شو سلگونه خلق شهیدان
او پراته بې شمېره هر خوا وو زخمیان
پېښور کښې شوله جوړه کربلا
هر طرف ته واویله وه واویلا
هم په دې ورځ باچا خان شو گرفتار
چې راتلو په دغه ورځ په لور د ښار
ورسره عبدالاکبر، میان احمد شاه هم
شاهنواز او سرفراز یې رفقاء هم
دې واقعي په ملک کښې جوړه هسي خفگان کړو
چې غمجن یې د وطن هر یو انسان کړو
د انگرېز نه شو پیدا هسي نفرت
چې هر چا به پرې وئیلو تو لعنت
د سرحد چپف کمشنر چې و بولتن
په دې فعل شو بدنام او مختورن
په یوه هغته دننه شو معزول
چې دا کار و ترې نه شوی نامعقول
آفرین شه په سپایانو گروالیانو
اوبه نه کړو وې یې ډز په وطنیانو
ځان یې قید کړو لس لس کاله څوارلس کاله
خو مخ روڼي قام ته پاتې شو صبا له
په دې کال کښې هسي جوړه شوه غوغا

چې هر کس و پۀ وطن باندي فدا
 ډکه شوې يې د صبر پيمانه
 ځای پۀ ځای جلسې کېدلې باغيانه
 اتمانزۍ او چارسده محاصره شو
 امتحان و نمايان کوټه کره شو
 سرخ پوشي هسي خوره شوه پۀ وطن
 چې هر ځوان پۀ سر تړلئ و کفن
 چې پۀ کوم بازار کېنې وه شراب خانه
 زلمو بند پۀ اوچه زور کره مردانه
 خو زلمي به اودرېدل پرې وار پۀ وار
 حکومت به کرل دوی وارې گرفتار
 څوک له قیده بنده کله وپرېدل
 نو پۀ ډيرې بې رحمۍ به يې وهل
 پۀ چا باندي به يې اسونۀ زغلول
 چې د پښو لاندي به يې دوی پائمالول
 د اکثرو نه جامې به يې اوشلولې
 ډيرې بنځې يې پۀ پوليس و شرمولې
 تالاشي به اخيستی شوه د کورونو
 هيله نۀ کېده پۀ هيڅ قسم ظلمونو
 چې پۀ دې هم خلق او نۀ وپرېدل
 نو شروع کړو حکومت يو ظلم بل
 جرمانې به يې لگولې غټې غټې
 راخوړې کړې حکومت نوې سکروټې
 د قومي خدمت سزا شوه ډېره سخته
 ډېر زلمي پۀ ډېران پريوتل له تخته
 هندوستان کېنې هم جاري نافرمانې وه
 يو خوا ظلم بل طرف نافرمانې وه

دا و جنگ د ازادی د هندوستان
پہ جہلونو کنبی پراتہ وو ډپر خوانان
ډپر زلمی شو پہ دې جنگ کنبی شہیدان
د وطن پہ ازادی باندي قربان“ (۵)

لکه څنگه چې وړاندي بحثونو کنبی ذکر شوی دی چې د انجمن اصلاح الافاغنه او خدائي خدمتگار تحریک فلسفہ د عدم تشدد وه، ځکه د دغه پلیت فارم لاندې پښتون اولس او ازادي خوښو په ۲۳ اپریل ۱۹۳۰ء په قصه خوانی بازار کنبی یو پرامن جلسہ کوله چې د انگریز سامراج د تشدد او ظلم بنکار شوه. انگریز حکمرانانو په دغه پرامن جلسہ چې د خلیق صاحب تېر شوی منظوم بیان کنبی ورته اشاره وشوه، گولی وچلولی، په سلگونو پښتانه یې شہیدان کړل. دا یو داسی واقعہ وه چې هندو دانشور و.ج. پتیل پرې یو داسی تحقیقاتی رپورٹ تیار کړو چې وروستو په دغه رپورٹ انگریز سامراج پابندي ولگوله. ددې واقعې ذکر پیارے لال ہم په خپل کتاب ”گاندھی جی بادشاہ حنان کے دیس میں“ کنبی کړی دی. هغه د پتیل د رپورٹ ذکر ہم کوی او لیکي:

” ۱۹۳۰ء میں نمک کی ستیہ گرہ کے سلسلے میں صوبہ سرحد کے پٹانوں نے ہزاروں کی تعداد میں عدالتوں اور بدلی کپڑے اور شراب کی دکانوں کی پرامن پکٹنگ کی. سرحد کے حکام نے جو اپنے مقاصد کے لئے بے تشدد پٹان کو مسلح پٹان سے کہیں زیادہ خطرناک سمجھتے تھے. اس تحریک کو کچلنے میں کسی قسم کی سختی اٹھا نہیں رکھی. ۲۳ اپریل کو لیڈروں کی گرفتاری کے بعد پشاور میں پٹانوں کے ایک پرامن مجمع پر جس میں ہندو اور سکھ سبھی شامل تھے، گولی چلائی. اس المناک واقعہ کی تفصیل کے لئے شری و.ج. پٹیل کی پشاور فائرنگ کی تحقیقاتی رپورٹ (۱۹۳۰) کو پڑھنا چاہئے جسے برطانوی حکومت نے اس زمانے میں ممنوع قرار دیا تھا.“ (۶)

پیارے لال پہ خپل کتاب کنبی د پتیل د دغه رپورٹ څہ برخه ورکړې ده چې

دلته یې ذکر کول ضروري گنیم. پیارے لال لیکي:

” ذیل میں ایک رپورٹ کے کچھ اقتباسات نقل کئے جاتے ہیں۔ یہ رپورٹ پنجاب کے ایک ذمہ دار مسلم لیڈر نے بھیجی تھی اور اسی زمانے میں ”ینگ انڈیا“ میں شائع ہوئی تھی: انگریز سپاہیوں کا ایک دستہ... پشاور پہنچا اور اس نے بغیر پہلے متنسب کئے ہوئے مجمع پر، جس میں عورتیں اور بچے بھی شامل تھے، فائر کرنا شروع کر دیا... جب اگلی صف والے گر گئے تو پیچھے سے اور لوگ سینہ کھولے ہوئے گولی کھانے کو تیار آگے بڑھ گئے... بعض کو اکتیس اکتیس گولیاں لگیں۔ سب کے قدم جمے رہے۔ گھبراہٹ اور بھگدڑ کا نام تک نہیں ہتا۔ ایک کم سن لڑکا ایک گورے کے سامنے آکر کہنے لگا کہ مجھے گولی مار دو۔ گورے نے بے تامل فائر کر دیا اور لڑکا وہیں ڈھیر ہو گیا۔ ایک بوڑھی عورت نے اپنے عزیزوں اور دوستوں کو زخمی ہوتے ہوئے دیکھا تو آگے بڑھی اور گولی کھا کر گر گئی۔ ایک پیر مسرد جس کے کندھے پر چار سال کا ایک بچہ سوار ہتا، اس وحشیانہ قتل کو برداشت نہ کر سکا اور آگے بڑھ کر گوروں سے التجا کرنے لگا کہ مجھے بھی مار ڈالو۔ اس کی فرمائش پوری ہوئی اور وہ بھی گولی کا نشانہ بن گیا... لوگ ایک ایک کر کے آگے بڑھ رہے تھے اور گولیوں کی بارش کا سامنا کر رہے تھے جب وہ زخمی ہو کر گرتے تھے تو انہیں پیچھے گھسیٹ لیا جاتا ہتا اور دوسرے ان کی جگہ لے لیتے تھے۔ ایک خاصے سینئر آفیسر نے اس واقعہ کا ذکر ”انڈین ڈیلی میل“ کے کالموں میں جس کا ایڈیٹر انگریز ہتا۔ ان الفاظ میں کیا ہے۔ ”میں دعوے سے کہتا ہوں کہ اخباروں میں جتنی دیر گولی چلنے کا ذکر کیا گیا ہے اس سے کہیں زیادہ دیر تک چلتی رہی۔ ہم نے ان کم بختوں کو ایسا سبق دیا کہ یاد ہی تو کریں گے... ہمارے آدمی کھڑے اندھا دھند گولیاں چلا رہے تھے اور شورش پسندوں اور ان کے لیڈروں کو جن کی طرف پولیس اشارہ کرتی تھی، مار کر گرا رہے تھے۔ محض چند گولیاں نہیں چلیں بلکہ مسلسل گولہ باری کی گئی۔“ (۷)

پہ دے خونہی واقعہ کنبہی د انگریز ظلم دومرہ سفاکانہ و چہی ہم د انگریز فوج یوہی دلہی چہی د پبنتنو عدم تشدد او مظلومیت تہ و کتل، نو پہ ہغوی د گولی۔ چلولو نہی بیہ انکار و کرو۔ دغہ فوجی دلہ د گہروال فوج پہ نامہ شہرت لری چہی د

دغه جرم پٽ بنياد ورته انگريز سرڪار د قيد و بند سختي سزاگاني ورڪري. د گرهوال فوج ذڪر پيارے لال داسي کوي:

” هر شخص جسے پٽان سے ذرا بهي واقفيت تهي، حيرت ميں ره گیا. رائل گرهوال رانسلز کے جنگ آزموده گرهوال سپاهيوں کي دو پلٽنيں اس نظرے سے اس قدر متاثر هوئيں که انهنوں نے گولي چيلانے کے حکم کي تعميل سے انڪار کر ديا. ان کو کورٽ مارشل کر کے دس سے چودہ سال تک قيد کي سزائين دي گئيں. جب گاندھی ارون معاہدہ هوا تو عام معافي کي دفعہ ان پر عائد نہيں کي گئي اور انہيں اپني پوري سزائين بھگتني پڙيں. ان ميں سے ايک اپني ميعاد ختم ہونے کے بعد گاندھی جي کے پاس آيا اور کچھ عرصے تک ان کے آشرم کے ايک رکن کي حيثيت سے رہا.“ (۸)

خليق صاحب چي د دغه واقعي ترجماني پٽ کوم نظم کنيي کري ده، د هغي پس منظر يي هم بيان کري دي اوبيا يي د دغه نظم شو شعرونه هم وړاندي کري دي. دغه پس منظر او شعرونه هغه پٽ خپل کتاب ” د ازادي جنگ“ کنيي خوندي کري دي، چي پٽ دي ډول دي:

” د ۳ او ۴ مئي پٽ مينځني شپټ بيا فوخ راغلي او د پېښور ښار محاصره يي وکړه. پٽ ۴ مئي د داودزو پٽ علاقه کنيي د تخت ابادي پٽ کلي کنيي د عبدالاحد خان د انتظام لاندې يوه ډېره لويه جلسه کېدونکې وه. دې جلسې ته زه هم غوښتي شوي وم. زه پٽ ۳ مئي پېښور ته راغلم. اراده مي وه چې شپي ته تخت ابادي ته لاړ شم، خو دلته مي يو اعلان اولوستو چې بيگا ته پٽ چوک يادگار به د نوجوان بھارت سبها يوه جلسه وي. حکه چې سردار بھگت سنگھ او د هغه ملگرو د لاهور سنٽرل جيل نه د پېښور نوجوان بھارت ته تار ورکړي دي چې زموږ طرف نه د شهيدانو پٽ يادگار د عقيدت گلونه واچوي. نو پٽ دې غرض به د شپي ۹ بجې جلسه وي. اتفاقاً فخر قوم مياں صاحب سره زما ملاقات و شو. هغه هم تخت ابادي ته غوښتي شوي و. ماته يي اووي چې ښه به دا وي چې بيگا ته دا جلسه اوگورو او صبا به پٽ ۴ مئي لاړ شو. ۹ بجې يوه ډېره شانداره جلسه اوشوه.

کاکا جي صنوبر حسين يو گرم تقرير وکرو. د بهگت سنگهه د تار مضمون يي واورولو. په اخر کښي اعلان وکړو چې يوه هفته پس به په دې چوک يادگار بيا جلسه وي او مور به هغه سور نشان پورته کوو چې کوم د تمامې دنيا د مزدورانو او دهقانانو د نجات ضامن دی. د جلسې نه پس يو جلوس تيار شو چې يوه ماتمې شپېلۍ په کښي غږېده او د شهيدانو يادگار ته اورسېدو. د يو درد ناک نظم نه پس صدر د نوجوان بهارت سبها صنوبر حسين تقرير وکړو او په يادگار گلونه واچولې شو او خلق خواره شو. زه هم خپل ځای ته راغلم. د اوده کېدو نه اول مي د صبا جلسې دپاره يو اوږد نظم وليکلو چې د هغې يو څو شعرونه دا دي:

اې اسمانه ولي نه شوې رانسکور
 اې افتابه ولي نه يې د غمه تور
 لويو غرونو ولي رېز او مریز نه شوی
 ونو بوټو ولي نه سوزی په اور
 مزکې پرق له ډېره درده ولي نه چوې
 ستا دپاسه څومره وير دی څومره شور
 پېښور کښي په تا جوړه کربلا شوه
 يو ماتم دی يو الم دی يو انگور
 څوک غليل سينه پراته دي په ميدان کښي
 څوک ورك لټوي، گرځي پلار او ورور
 اې ظالمه حکومته راته وايه
 په غريب رعيت چا کړی دومره زور
 تا زموږ ليدران ولي دي نيولي؟
 جيل خانه کښي بنديوان دي په کوم تور
 څه خو وښايه قصور د دې کسانو
 کوم يو کار د دوی شو تا و ته پېغور

کوم پء دوی کنبی بدمعاش او کوم خونی دی
 څوک پء دوی کنبی زنا کار دی او کوم چور
 دا یې بد وې چې راحی چې سره یو شو
 اتفاق زموږ پء کار دی د خپل کور
 دا گناه ده چې دوی وایي شراب مه څښئ
 گنهگار پء هر مذهب دی شراب خور
 صد لعنت شه ستا پء داسي تمیز باندي
 تور ته سپین وایي او سپین ته وایي تور
 ستا کاسه خو ډکه شوې معلومیږي
 یقین نه دی چې ته او پای څه نور
 نن دي وار دی چې څوک وژنې او که نیسي
 تل به نه وي ستا د ظلم باغ سمسور
 یوه ورځ به داسي راشي فرنگیه!
 نه به ته یې نه به ستا وي زور او شور
 مگر پانې د تاریخ به وي تل تورې
 ستا پء دغه کارنامو د ظلم زور
 رابېدار شی اې زما د وطن وروڼو!
 د ملت د پاره وسوزئ پء اور
 پس له دې نه خو یا ژوند د اذادی دی
 یا چې بند پء تورو خاورو شو د گور“ (۹)

د استعماري قوتونو او سامراج خلاف دغه ردعمل د ترقی پسند سوچ

نتیجه ده چې خلیق صاحب یې پء خپلو نظمونو کنبی څرگندونه کړې ده.

حوالہ

- ۱: خلیل، ہمیش، پنتانہ لیکوال، اول ٹوک، دویم چاپ، دارالتصنیف پبسنور، اپریل، ۱۹۶۱ء، م ۴۸
- ۲: بخاری، فارغ، یادگار زمانہ ہیں ہم لوگ، مشمولہ، بناغلی خلیق سرہ یوہ غرمہ، ادارہ اشاعت سرحد پبسنور، (س ن)، م م ۷۱-۷۰
- ۳: خلیق، عبدالخالق، زہ او زما زمانہ، ادارہ اشاعت سرحد پبسنور، مارچ ۱۹۷۴ء، م ۴۱
- ۴: ہم دغہ، م م ۴۳-۴۲
- ۵: ہم دغہ، م م ۶۴ تا ۶۶
- ۶: پیارے لال، گاندھی جی بادشاہ خان کے دیس میں، اردو ترجمہ، ڈاکٹر سید عابد حسین، فکشن ہاؤس لاہور، ۲۰۰۶ء م ۴۶
- ۷: ہم دغہ، م م ۶۳-۶۲